

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚУРИЛМАЛАРНИНГ СИНТАКТИК ШАКЛЛАНИШИ

Бегматов Зиявуддин Абдукаюмович

*Тошкент Ислон институти “Ақоид ва фикҳий фанлар” кафедраси
ўқитувчиси*

Тилшуносликда боғловчисиз қўшма гаплар тадқиқига махсус монографик ишлар бағишланмаган бўлса-да, мазкур мавзуни мутлақо ишланмаган деб бўлмайди. Бу соҳада дарслик ва ўқув қўлланмаларида, шунингдек, айрим монографик тадқиқотларда олимларимиз илмий мулоҳазалари берилган. Мазкур мавзу бўйича, айниқса, Ғ.Абдурахмонов ва М.Асқарова каби етакчи тилшунослар томонидан айтилган фикрлар муҳим илмий салмоққа эгадир.

Ғ.Абдурахмоновнинг илмий-монографик ишларида таркибий қисмлари боғловчи вазифасидаги сўзларнинг ёрдамсиз алоқага киришиб, яхлит бир фикрни ифодаловчи қўшма гапларнинг махсус тури боғловчисиз қўшма гап саналиши таъкидланади ва бундай гапларда оҳангнинг ҳамда айрим лексик унсурларнинг мавқеи ошиши алоҳида уқтирилади²⁵.

Ғ.Абдурахмоновнинг фикрига кўра, боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гаплар мазмунан ва оҳангда қоришиб кетади. Улар алоҳида олинганда мазмуний ва оҳанг тугаллигига эга бўлмайди. Бундай қўшма гап таркибий қисмлари ўзаро қўшилиб маълум бир фикрни ифодалайди²⁶.

Юқорида келтирилган фикр ва мулоҳазаларга қўшилган ҳолда шуни таъкидламоқчимизки, боғловчисиз шаклланган қурилма компонентлари алоҳида олинганда мазмун ва оҳанг бутунлигини йўқотиши хусусидаги фикр доимий равишда қатъийлик касб этмайдиган кўринади, зотан, айрим пайтларда боғловчисиз шаклланган қурилма компонентлари алоҳида олинганда ҳам мазмун ва оҳанг бутунлиги сақланиши кўзга ташланади. Фикр исботи учун қуйидаги қурилмани мустақил содда гапларга ажратиб кўрайлик:

Йигитлик кучимнинг қаймоғини бой олди, мен уни бой қилдим (Ҳамза. Бой ила хизматчи). – Йигитлик кучимнинг қаймоғини бой олди. Мен уни бой қилдим²⁷.

Аммо бундай вазиятда қурилма шаклий бутунлигини йўқотади, чунки унинг таркибий қисмлари мустақил содда гаплар тарзида қўлланганда, улар МСҚ қолипидаги микроматннинг эмас, балки ундан ҳажмига кўра каттароқ бўлган муайян бир матннинг тўғридан-тўғри иштирокчи компонентларига айланади ва бунинг натижасида мазкур содда гаплар ўртасидаги синтактик муносабатда ҳам ўзгариш рўй беради. Бошқача айтганда, мустақил содда гаплар матн доирасида боғланишли нутқ қонун-қдоиралари асосида фаолият кўрсата бошлайди. Бунда, албатта, прагматик шароит ҳам муҳим мавқега эга бўлади.

²⁵. Қаранг: Абдурахмонов Ғ. А. Қўшма гап синтаксиси.- Тошкент, 1964, 20-21-бетлар.

²⁶. Қаранг: Абдурахмонов Ғ. А. Ўша асар, 21-бет.

1. Мисол Ғ.А.Абдурахмоновнинг кўрсатилган асаридан олинмоқда.

Ана шулардан келиб чиқиб, боғловчисиз қурилма компонентларини мазмуни ва шаклий белгиларига кўра нисбий мустақил гаплар тарзида талқин этиш мумкин деб ўйлаймиз. Бундай қурилма компонентларининг айримлари мустақил қўллана олмаса ҳам, уларнинг семантик ва синтактик жиҳатдан нисбий бутунликлари сезилиб туради:

Ўзинг яхши – олам яхши. Юрт тинч – сен тинч.

Ғ.А.Абдурахмонов боғловчисиз қўшма гапларнинг тузилишида айрим сўзларнинг қўлланилиши, умумий иккинчи даражали бўлақларнинг бўлиши, маълум гап бўлақларининг ҳар икки қисм таркибида такрорий қўлланилиши каби омиллар восита бўла олишини мутлақо тўғри кўрсатади ва бу билан бундай синтактик қурилмаларнинг микроматн қолипни тақозо этиши ҳақидаги фикр далили учун замин яратади²⁸. Чунки эслатиб ўтилган омиллар матн компонентларининг синтактик деривациясини таъминлашда салмоқли ўрин тутади.

М.Асқарованинг тадқиқотларида боғловчисиз қўшма гап компонентлари боғловчиларсиз ёки боғловчи вазифасидаги грамматик формаларсиз, фақат интонация билангина бирикиб, синтактик бутунлик ҳосил қилиши таъкидланади ва бундай қўшма гапнинг икки тури мавжудлиги айтилади:

1.Тенг қисмли қўшма гап.

2.Тобе қисмли қўшма гап.

Тенг қисмли қўшма гапда компонентлар бир-бири билан мазмунан тенг муносабатда бўлади ва ўзаро тенглик интонацияси орқали бирикади. Тобе қисмли қўшма гапда эса компонентлар тобеланиш интонацияси ёрдамида бирикади²⁹.

Бундай мулоҳазалар нафақат ўзбек тилшунослигида, балки бошқа тилшуносликларда ҳам кузатилади. Бу ҳақда ишимизнинг биринчи бобида эслатиб ўтилган эди (А.Н.Гвоздев, А.Г.Руднев). Назаримизда, боғловчисиз қўшма гап ҳақида сўз юритилганда «тобе қисм» тушунчаси бирмунча ноқулайлик туғдирадиган кўринади. Чунки тобелик ҳақида мулоҳаза юритилганда, ҳокимлик тўғрисидаги фикр ҳам ўз-ўзидан кун тартибига қўйилмоғи лозим бўлади ва натижада «боғловчисиз қўшма гап» ҳамда «эргаш гапли қўшма гап» тушунчалари қоришиб кетади. Бундай вазият, бизнингча, масала тавсифини анча мураккаблаштириб юборади. Бу ҳақда Р.Р.Сайфуллаеванинг мулоҳазалари ҳам ишимизнинг биринчи бобида келтирилган эди.

М.Асқарованинг боғловчисиз қўшма гапларни таркибий қисмларининг ўзаро муносабатига қараб боғланган ёки эргаш гапли қўшма гап дейиш қийинлиги, бундай қўшма гаплар баъзан тузилишига кўра боғланган қўшма гапга, мазмунан эса эргаш гапли қўшма гапга ўхшаши хусусида айтилган

1. Қаранг: Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси.-Тошкент, 1996, 133-бет.

²⁹. Қаранг: Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили.- Тошкент,1987,223-226-бетлар.

фикрига тўлиқ қўшилиш мумкин. Чунки уларда компонентлар муносабатлари будай хулосага келиш учун тўлиқ имконият яратади³⁰.

М.Асқарова боғловчисиз қўшма гаплар таркибий қисмларининг боғланиши ҳар икки қисм учун умумий сўзлар, олмошлар иштирокида воқеланиши мумкинлигини ҳам тўғри таъкидлайди³¹. Бундай мулоҳаза қўшма гапнинг мазкур турини микроматн тарзида ўрганиш учун, айниқса, уларнинг деривацион хусусиятлари талқинини беришда муҳим аҳамият касб этади.

И.Расулов ҳам боғловчисиз қўшма гап таркибий қисмларининг ўзаро синтактик муносабати хусусида анча теран фикр билдиради: «Қўшма гап таркибида келган айрим сўзлар содда гапларнинг ўзаро бирикишида хизмат қилади. Таркибида бу хил сўз мавжуд бўлган содда гап иккинчи бир гапни талаб қилади»³². Бундан ташқари, олим боғловчисиз қўшма гаплар компонентларининг айрим сўзлар такрорланиши, гапнинг грамматик қурилиши, ҳар икки таркибий қисм учун умумий бўлган иккинчи даражали бўлақлар, шунингдек, содда гапларнинг ўрни орқали ўзаро боғланишини ҳам тўғри таъкидлайди³³.

Боғловчисиз қўшма гап таркибий қисмларининг ўзаро боғланиши ҳақида сўз юритганда Б.Ўринбоев, юқорида эслатиб ўтилган воситалар билан бир қаторда, синонимлар, антонимлар, кириш сўзлар ҳамда юкламалар ҳам муҳим мавқега эга эканлигини кўрсатади³⁴.

Мазкур фикр билан тўлиқ қўшилиш мумкин, чунки қўшма гапга матн мақомини беришда бундай лексик воситаларнинг алоҳида хизмати бўлади.

1. *Газета ўқийтган қиз шу ерга келганда ўзини тутолмади, қўллари қалтирай бошлади* (Р.Файзий. Ҳазрати инсон).

2. *Тонг яқинлашиб қолди, қаршидаги юксак чўққининг тепаси оқара бошлади* (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси).

МСҚ таркибига бирлашаётган гаплар таянч структураларни тақозо этиши ёки ҳосила қурилма қолипидида келиши мумкин:

1. *Ит хуради – карвон ўтади* (мақол).

2. *Ҳаво дим, очиқ деразадан «ғир» этган шамол сезилмайди* (Ойбек. Нур қидириб).

3. *Ташқарида дизель товуши тинди, чироқлар чўғдай қизариб ўчиб қолди* (А. Мухтор. Давр менинг тақдиримда).

4. *Тақяхонага жимлик чўкди, ҳамма ўз хаёлига ғарқ бўлди* (М.Али. Сарбадорлар).

Келтирилган мисолларнинг олдингисида туб структураларни нутққа олиб чиқаётган таянч структуралар синтактик муносабатидан ҳосила қурилмалар

1. Қаранг: Гуломов А., Асқарова М. Кўрсатилган асар, 223-бет.

2. Қаранг: Кўрсатилган асар, 226-бет.

3. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И., Ўзбек тили.—Тошкент, 1966, 245-бет.

4. Қаранг: Ўша асар, 246-247-бетлар.

1. Қаранг: Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили.—Самарқанд, 2001, 136-бет.

шаклланганлигини, иккинчисида биринчи компоненти таянч структура, иккинчиси ҳосила структура, кейинги иккитасида эса ҳосилалар муносабатидан учинчи ҳосила воқеланаётганини кўрамиз. Уларни символлар ёрдамида куйидагича ифодалаш мумкин:

1. $SV + SV =$ дериват(ҳосила).

2. $SV + X_1 X_2 X_3 SV =$ дериват(ҳосила).

3. $X_1 X_2 SV + SXV =$ дериват(ҳосила).

4. $XSV + SXV =$ дериват(ҳосила).

(Ҳосила ясовчи ҳар қандай унсур X билан белгиланмоқда).

Боғловчисиз шаклланган тенг компонентли қурилма синтактик деривацияси воқеланаётган жараёнда деривацион муносабатга киришувчи мустақил гапларнинг мазмуний салмоқлари муҳим аҳамият касб этади. Бошқача айтганда, муайян семантик қуршов (дистрибуция) доирасига сиғиши мумкин бўлган гапларгина ўзаро алоқада бўлади ва ана шу семантик хусусият икки мустақил гапнинг синтактик муносабатга киришуви учун имкон яратади. Бу эса, ўз навбатида, қурилма синтактик деривациясининг воқеланишини таъминлайди. Шунинг учун айти пайтда деривация оператори вазифасини белгисиз ифодали, яъни ўзининг аниқ морфологик ифодасига эга бўлмаган унсур - семантик омил бажаради:

1. *Мамат унга ёрилиб хато қилганини дарров англади, вужудига титроқ тушди* (А.Мухтор. Илдизлар).

2. *Нотаниш меҳмон ёнидан қоғоз чиқариб Миён Сотиболдихонга узатди, Сотиболдихон мактубни ихтиёрсиз буклади* (С.Абдулла. Мавлоно Муқимий).

Келтирилган мисолларда қурилма компонентларининг ўзаро мазмуний муносабатлари мавжудлиги изоҳ талаб қилмайди, албатта. Мазкур семантик муносабат биринчи мисолда МСҚнинг ҳар икки компонентида ҳам кесим вазифасидаги сўзлар билан (*англади, титроқ тушди*) боғлиқ ҳолда вужудга келаётган бўлса, иккинчи мисолда қурилма биринчи компонентидаги қоғоз ва иккинчи компонентидаги унга синонимик маънода келаётган *мактуб* сўзлари орқали бир пайтнинг ўзида икки гап ўртасида ҳам синтактик, ҳам мазмуний боғланиш шаклланмоқда. Бундай вазиятда иккинчи гап таркибида биринчи гапдаги маълум бир сўзнинг синоними бўлиб келаётган сўз қурилма синтактик деривациясининг воқеланишида мутлақ ҳоким унсур ҳисобланади.

Бироқ шуни ҳам айтиш лозимки, маълум бир фикр ифодаси турли хил синтактик структуралар қолипида берилиши мумкин. Бу, албатта, деривацион жараёнда сўзловчига оператор танлаш имкониятини беради. Фикр далили учун юқорида келтирилган қурилмалар воқеланаётган деривацион жараёнга эътибор берайлик:

1. *Мамат унга ёрилиб хато қилганини дарров англагач, вужудига титроқ тушди.*

2. *Мамат...хато қилганини дарров англади-ю, вужудига...*

3. *Мамат...хато қилганини дарров англаб, вужудига...*
4. *Мамат...хато қилганини дарров англаганда, вужудига...*
5. *Мамат...хато қилганини дарров англагандан сўнг, вужудига...*
6. *Мамат...хато қилганини дарров англагани учун, вужудига...*

Иккинчи мисолда:

1. *Нотаниш меҳмон ёнидан қоғоз чиқариб Миён Сотиболдихонга узатгач, Сотиболдихон мактубни ихтиёрсиз буклади.*

2. *Нотаниш меҳмон...Сотиболдихонга узатди ва Сотиболдихон... .*

3. *Нотаниш меҳмон...Сотиболдихонга узатганда,... .*

Келтирилган биринчи мисолнинг дериватлари парадигмасида турли хил морфологик воситалар қатнашаётганини кузатамиз: биринчи дериватда **-гач**, иккинчисида **-ю**, учинчисида **-б**, тўртинчисида **-ганда**, бешинчисида **-гандан сўнг**, олтинчисида эса **-гани учун**, иккинчи мисолда **-гач**, **ва**, **-ганда**.

Аммо боғловчисиз тенг компонентли қурилма шаклланаётган деривацион жараёнда ҳосилалар (дериватлар) нинг кенг миқёсли парадигмаси ҳосил бўлиши учун ҳар доим ҳам имконият бўлавермайди. Айрим деривацион жараёнда парадигма қаторининг сони жуда чекланган бўлади:

1. *Али Қушчининг тахмини тўғри чиқди: сойдан ўтиб, тик чўққига кўтарилаётганда туялар «буҳ-буҳ» лаб юролмай қолди (О.Ёқубов. Улуғбек хазинаси).*

2. *Бироқ Меҳрига концерт татимади – ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган дугонаси ҳақида конференсьенинг шеър билан айтган мақтов сўзлари уни жуда ўртаб юборди (А.Қаҳҳор. Синчалак).*

Берилган ҳар икки тенг компонентли қурилманинг синонимик вариантларини айтиш пайтда **чунки** боғловчиси орқали ташкил этиш мумкин. Бироқ бу вазиятда тобе компонентли қурилма шаклланади, зотан, **чунки** боғловчиси сабаб маъносини англатувчи тобе компонентли қурилма синтактик деривациясининг оператори саналади:

1. *Али Қушчининг таклифи тўғри чиқди, чунки тоғдан ўтиб тик чўққига кўтарилаётганда туялар «буҳ-буҳ»лаб юролмай қолди.*

2. *Бироқ Меҳрига концерт татимади, чунки ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган дугонаси ҳақида конференсьенинг шеър билан айтган мақтов сўзлари уни жуда ўртаб юборди.*

Шуни ҳам айтиш керакки, тенг компонентли боғловчисиз қурилманинг сабаб маъносини англатувчи тобе компонентли қурилма билан синонимик ҳолатда келиши компонентларининг иккинчиси биринчисининг мазмунини изоҳлаб келганда рўй беради ва бунда қурилмалар синтактик деривациялари операторлари оппозицион ҳолатда бўлади. Бошқача айтганда, тенг компонентли қурилма синтактик деривацияси аксарият ҳолларда морфологик восита билан ифодаланмаган семантик операторга, тобе компонентли қурилма деривацияси эса ҳар доим реал операторга асосланади.

Айни пайтда шуни ҳам айтиш лозимки, анъанавий грамматик тадқиқотларимизда боғловчисиз қўшма гаплар компонентлари ўртасидаги сабаб-оқибат қолипидаги семантик муносабат содда гапларнинг бири иккинчисига тобелик муносабати орқали боғланиши хусусида ҳукм чиқариш учун асос бўлиб келмоқда. Бироқ, бизнингча, бундай хулосага келиш анча изоҳталаб кўринади. Чунки қўшма гап компонентлари ўртасида воқе бўлган семантик муносабатнинг ёлғиз ўзи уларнинг тобелик асосида боғланишини таъминлай олмайди. Бошқача айтганда, тобе компонентли қўшма гапнинг ҳар қандай тури ҳам компонентларининг семантик-синтактик алоқасига таянилган ҳолда белгиланади.

Боғловчи воситаларсиз шаклланган тенг компонентли қурилмаларнинг айрим турлари борки, улар ўзига хос деривацион хусусиятга эгадир. Бундай қурилмалар жумласига компонентлари маъно жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши бўлган, шарт, қиёсий ҳамда ўхшатиш маъноли мураккаб синтактик структуралар киради:

1. *Сув келтирган хор-зор, кўза синдирган – азиз* (мақол).
2. *Юрган - дарё, ўтирган - бўйра* (мақол).
3. *Кечаси совуқ – кундузи иссиқ.*
4. *Эл тинч – сен тинч* (мақол).

Бу албатта, уларнинг мазмуний салмоқлари анча барқарорлигидан далолат беради. Мазкур барқарорлик қурилманинг синтактик деривациясига ҳам сезиларли таъсир ўтказади. Шу боис деривацион жараёнда мазкур турдаги боғловчисиз қурилмаларнинг трансформацион имкониятлари чегараланган бўлади. Трансформация натижасида юклама воситасида шаклланган боғловчили тенг компонентли қурилма, баъзан эса шарт, ўхшатиш маъноли тобе компонентли қурилмаларнигина кузатиш мумкин: 1. *Сув келтирган хор-зору, кўза синдирган – азиз.* 2. *Юрган дарё бўлса, ўтирган бўйра.* 3. *Кечаси совуғ-у, кундузи иссиқ.* 4. *Эл тинч бўлса, сен ҳам тинч бўласан.*

Айни пайтда шуни ҳам айтиш лозимки, келтирилган ҳосилаларнинг барчаси семантик ва грамматик жиҳатдан беками-кўст бўлса-да, уларнинг қўлланиш даражаси боғловчисиз шаклланган тенг компонентли қурилмаларга қараганда анча пастдир. Чунки бу сингари боғловчисиз қурилмалар тилда маълум бир қолипга тушган синтактик структураларни тақозо этади.

Тил билан инсон муносабатининг узвийлиги нутқий жараёнда янада аниқроқ кўзга ташланади. Буни тилшунослик фанининг ҳар бир бўлимида – фонологияда ҳам, лексикологияда ҳам, морфология ва синтаксисда ҳам тўғридан-тўғри кузатиш мумкин. Зотан, товушнинг артикуляцияси, сўзнинг маъно жиҳатлари ва грамматик формалари, уларнинг ўзаро боғланиши каби жабҳаларнинг ҳар бирида инсон омилини ҳис этамиз. Бу эса, ўз навбатида, тилнинг ҳар бир унсурининг нутққа кўчирилиши инсон омилининг иштирокисиз рўй бермаслигини тўлиқ тан олишимиз лозимлигини кўрсатади,

зеро, тил тизими белгиларининг нутқда қўлланишига бўлган эҳтиёж сўзловчининг нутқий мулоқоти жараёнида туғилади.

Албатта, тил унсурларининг нутқда қўлланилиши ва бу жараён билан боғлиқ муаммолар талқини муайян лингвистик таҳлил усулини талаб этади. Ана шундай таҳлил усулларининг бири синтактик деривациядир.

Синтактик деривация, лексик деривациядан фарқли равишда, аввал эслатиб ўтилганидек, динамик характерли бўлиб, у сўзловчининг нутқий фаолияти билан тўғридан-тўғри боғланади. Унинг устуворлиги ҳам биринчи галда ана шунда кўринади. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки ҳар қандай синтактик қурилманинг реал шаклланиши нутқда рўй беради. Нутқ эса, шубҳасиз, инсоннинг ақлий фаолияти маҳсулидир. Инсон сўзлашув жараёнида тил унсурларини истеъмолга киритар экан, улардан қай тарзда фойдаланиши, тил унсурларининг баъзан тежалиши, баъзан эса суистеъмол қилиниши каби масалалар унинг субъектив хоҳиши ва тил ташқи муҳитининг талаблари билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун синтактик қурилмаларнинг шаклланишида ҳар сафар тилнинг лексик унсурларини танлаш ва уларни маълум грамматик қдоиралар асосида воқелантириш масаласи кўндаланг туради. Бу жиҳатдан, шубҳасиз, синтактик деривациянинг мавқеи устувор аҳамият касб этади.

Сўзсиз, тил нутққа сўзловчи томонидан киритилади. Бу эса сўзловчининг тилга таъсирини янада оширади. Демак, суперсегмент воситаларнинг тил ҳодисаларига муносабати ҳам сўзловчи орқали воқеланади. Шу боис биз интонацияни қурилма деривациясини амалга оширувчи асосий факторлар жумласига киритолмаймиз.

Ишимизнинг олдинги саҳифаларида қурилма синтактик ва семантик структураси, шу жумладан боғловчисиз қурилмалар ҳам, ўзига хос матн тарзида талқин этилиши мумкинлиги эслатиб ўтилган эди. Матнни, албатта, инсон нутқий фаолиятининг маҳсули деб биламиз. Шунинг учун тил ҳодисаларини ўрганишда ҳар доим қуйидаги учликка асосланиш мақсадга мувофиқдир: тил – сўзловчи-прагматик омиллар (экстралингвистик факторлар).

Равшанки, мазкур учликнинг учинчи мучаси – интонацияни ҳам ўз ичига олади, унинг реал қўлланиши эса нутқ муҳитининг талаблари билан боғлиқ бўлади.

МСҚ синтактик структураси нутққа кўчирилиши жараёнида сўзловчи орқали интонация унга қўшилади. Демак, интонация тайёр ҳосиланинг нутқда айтилиши билан боғлиқ. Бу эса, ўз навбатида, интонацияни қурилма синтактик деривациясининг операндлари муносабатини ташкил этувчи восита деб ҳукм чиқаришга монелик қилади. Фикр исботи учун қуйидаги мисолга мурожаат этайлик:

Ҳамма ишга келди, полизда тарвуз пишди.

Айни пайтда икки содда гапни тегишли интонация билан айтишга қанчалик уринмайлик, қурилма синтактик структурасини ташкил этиб

бўлмайди. Чунки мазкур гапларнинг мазмуний салмоқлари уларнинг ўзаро семантик ва синтактик жиҳатлардан муносабатга киришуви учун йўл бермайди. Бу эса мураккаб синтактик қурилма таркибий қисмларининг, шу жумладан боғловчисиз шаклланган қурилма компонентларининг ўзаро муносабати уларнинг мазмуний салмоғи билан узвий боғлиқлигини кўрсатади.

Тўғри, интонация иштирокидан холи гап бўлмайди. Лекин интонация тайёр ҳолатга келган синтактик структураларга нутқдагина ҳамроҳлик қилади. Шунинг учун интонацияни қурилма деривациясида иккинчи даражали воситалардан ҳисоблаймиз. Боғловчисиз қўшма гаплар таркибий қисмларининг ўзаро боғланиши хусусида фикр билдирганида И. Расулов қуйидагиларни таъкидлаб мазкур ҳақиқатга анча яқинлашиб қолган эди: «Қўшма гап таркибидаги содда гапларни ўзаро бириктирувчи ҳеч қандай восита бўлмаганда, уларнинг ўзаро боғланиши фақат интонация ёрдамида бўлади»³⁵.

Бу хусусда Е.Н.Ширяев дадил фикр билдиради: «Боғловчисиз қўшма гап деб аталувчи предикатив қурилмалар бирикувидан ташкил топган синтактик ҳосилалар интонация воситасида эмас, балки, Л.П.Якубинский таъкидлаб ўтганидек, сўзловчининг апперцепцион базаси орқали шаклланади»³⁶.

Интонация ҳақида гапирганда шуни ҳам айтиш лозимки, у тил тизими унсурлари жумласига кирмайди, зотан, тилда фонема, морфема ва сўздан бошқа нарса йўқ. Интонация нутқ унсури саналиб, тил тизими бирликларининг нутқда реал қўлланишига, юқорида эслатиб ўтилганидек, сўзловчи орқали таъсир этади. Бошқача айтганда, интонация суперсегмент восита саналади ва шу боис унинг тилда ифода материали ҳам йўқ. Хулоса қилиб айтганда, интонация синтактик структураларни шакллантирувчи деривацион омил саналмайди, унинг воситасида предикатив қурилмалар ўртасида синтактик муносабат фаоллашади, холос.

Аммо юқорида айтилган фикр ва мулоҳазалар орқали биз интонациянинг аҳамиятини, заррача бўлса-да, пасайтирмақчи эмасмиз. Чунки у тилнинг нутқда қўлланишида муҳим аҳамият касб этади: унинг ёрдамида мустақил сўз гап функциясини бажара олиши, нопредикативли бирлик предикативли бирликка айланиши, дарак гап сўроқ гапга ёки ундов гапга айланиши мумкин ва ҳ.к. Аммо мазкур омиллар интонация синтактик деривация воситасида вужудга келувчи ҳосила структуранинг(дериватнинг) шаклланишини белгилаб берувчи восита бўла олишини далиллай олмайди.

ХУЛОСА

1. Тенг компонентли қурилмаларнинг синтактик табиати тилшуносликда компонентли қурилмаларга қараганда кам ўрганилган.

1. Расулов И. Кўрсатилган асар, 247-бет.

2. Ширяев Е.Н. Основы системного описания бессоюзных сложных предложений//Вопросы языкознания, № 1, 1984.-С.57.

2. Тенг компонентли МСҚларнинг анъанавий тилшуносликда боғланган ва боғловчисиз қўшма гаплар тарзида ўрганилишида терминологик номутаносиблик мавжудлиги кўзга ташланади. Бошқача айтганда, бунда тил бирликларининг иерархик муносабати қонуниятлари меъёрига амал қилинмаганини кўрамиз, зотан, мазкур поғонали муносабат қонуниятига кўра, тилнинг ва нутқнинг ҳар бир бирлиги ўзидан катта бирлик сатҳидагина синтактик фаоллик олиши мумкин. Шу боис гап ҳам гап ичида эмас, балки ўзидан катта бирлик – матн доирасида синтактик фаоллик олиши шубҳасиздир. Амалда ҳам гап шу тахлит нутқий фаоллик олади. Икки ва ундан ортиқ гапларнинг семантик жиҳатдан ҳам, синтактик нуқтаи назардан ҳам ўзаро муносабатга киришуви ва фаоллашуви «қўшма гап» термини билан номланиб келаётган микроматн таркибида воқеланиши ҳақиқатдир. Шунинг учун бундай микроматнни макросинтактик қурилма деб аташ мақсадга мувофиқдир.

3. Тенг компонентли мураккаб қурилмаясалишини ўрганиш тил бирликларининг нутққа кўчирилиши муаммоси билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлиб, бунда тил бирликларининг ўзаро кесишиш объектини тақозо этувчи қурилманинг нутқий воқеланиши масаласи талқини устивор аҳамият касб этади.

4. Тенг компонентли қурилма деривациясида «туб структура» тушунчаси энг муҳим ўринда туради. Қурилманинг ҳар икки компоненти ҳам алоҳида туб структураларнинг синтактик тараққиётига асосланади.

5. Деривацион жараёнда туб структураларнинг синтактик тараққиёти натижасида таянч структуралар шаклланади ва улар макросинтактик структура қолипидаги дериватнинг умумий структурасининг вужудга келишида таянадиган асос ҳисобланади.